

Dindar ve Spiritüel Olmama (DİSOL) Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması¹

Kenan SEVİNÇ*

Metin GÜVEN**

Tuğba YEŞİLYURT ***

Özet

İnançsızlık, dinsizlik ve ateizm, din psikolojisinde önem kazanmaya başlayan konulardır. Türk din psikolojisi literatüründe bu konularla ilgili çok az çalışma bulunmaktadır. Bu alanlarda yapılacak çalışmalarda kullanılmak üzere bazı ölçek ve envanterlere ihtiyaç duyulmaktadır. İnançsızlığın en basit tanımı "dini ve dikey anlamda spiritüel inançlara sahip olmamak"tır. Bu nedenle bireyin dinsizliğini ve dikey anlamda spiritüel olmayışını ölçecek ve onun inançsızlık düzeyini belirtecek bir ölçeğe ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışma, Cragun, Hammer ve Nielsen (2015) tarafından geliştirilen NonReligious-NonSpiritual Scale'in Türkçe uyarlamasını ve onun geçerlik-güvenirlilik analizlerini içermektedir. Yapılan uyarlama ile Dindar ve Spiritüel Olmama Ölçeği (DİSOL) Türk din psikolojisi literatürüne kazandırılmıştır. Ölçeğin geliştirilmesi aşamasında Spiritüel kavramı Türkçe'ye spiritüel ve manevi olmak üzere iki farklı şekilde tercüme edilmiş ve iki farklı araştırma gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların iki farklı kullanıma verdikleri cevaplar üzerinden yapılan analizlerde sonuçların önemli düzeyde değiştiği gözlenmiştir. Spiritüel ve manevi kavramlarının katılımcılar için farklı anlamlar çağrıştırdığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İnançsızlık, Dinsiz, Spiritüel, Ölçek, Ateizm, Agnostisizm.

Adaptation of NonReligious-NonSpiritual Scale to Turkish

Abstract

Nonbelief and atheism are topics which are gaining importance in the field of psychology of religion. There are only (limited) a few studies on nonbelief in the literature of psychology of religion in Turkey. It has been a need to have some scales and inventory for studying in this subject. The brief definition of nonbelief is "being nonreligious and nonspiritual". Therefore it is needed to have a scale which measures nonreligiosity and nonspirituality of individuals. The current study includes validity and reliability analysis of the NonReligious-NonSpiritual

*Arş. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, E-posta: kssevinc@gmail.com

** MEB Bursiyeri, The University of Georgia, E-posta: metinguyen1416@hotmail.com

*** MEB Bursiyeri, The University of Georgia, E-posta: tugbametinyurt@hotmail.com

¹ Ölçeğin Orijinali: Cragun, Ryan, Hammer, Joseph H. & Nielsen, Michael, "The NonReligious-NonSpiritual Scale (NRNSS): Measuring Everyone from Atheists to Zionists", *Science, Religion & Culture*, 2(3), 2015, 36-53. Bu makalenin bazı bölümleri, Kenan Sevinç tarafından yürütülmekte olan *Psikososyal Açıdan İnançsızlığın Oluşum ve Gelişimi* adlı doktora tezinden alınmıştır.

Scale developed by Cragun, Hammer and Nielsen (2015), and its adaptation into Turkish. It is adapted into Turkish as Dindar ve Spiritüel Olmama Ölçeği (DİSOL).

Key Words: Nonbelief, Nonreligious, Nonspiritual, Scale, Atheism, Agnosticism.

Giriş

İnançsızlık (*nonbelief, unbelief*), din psikolojisi alanında çok az ele alınmış bir konudur.² Türkiye’de dinden çıkma, din değiştirme, dini şüphe, dini inkâr gibi başlıklarla çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, ateizm ve inançsızlık psikolojisini başlıbaşına ele alan çalışmalar yok denecek kadar azdır.³ İnançsızlık konusu genellikle felsefe ve ilahiyat alanlarında çalışılmakta, din bilimleri alanında ise çok az ele alınmaktadır. Araştırmaların yetersizliğinin aksine, bugün dünyada, özellikle Batı’da, inançsızlık oranları diğer herhangi bir dinden daha hızla artmakta⁴, buna karşın dini mensubiyet ise azalmaktadır.⁵ Türkiye’de inançsızların oranı Batı ile karşılaştırıldığında oldukça düşüktür⁶; ama Türkiye’de dinin önemi diğer bazı müslüman toplumlarla karşılaştırıldığında daha düşüktür.⁷ Bu nedenle inançsızlık, inançsızlığın nedenleri ve gelişimi, din psikolojisi araştırmalarında gittikçe önem kazanmaktadır. Bu konuyla ilgili çalışma yapmak, beraberinde bazı bilimsel enstrümanları gerekli kılmaktadır. İnançsızlık kavramının muğlak yapısı, inançsız bireylerin tanımlanmasını ve belirlenmesini güçleştirdiği için, inançsızlığın işevuruk tanımını yapabilen ölçek ve envanterlere ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzde yapılan çalışmalarda daha çok “dindarlık” veya “maneviyat” ölçekleri kullanılmaktadır. Fakat, Cragun ve arkadaşlarının belirttiği gibi, dinsizliğin veya özelden ateizmin ölçülmesinde bu ölçekler yetersiz kalmaktadır. Örneğin, bir dindarlık ölçeğinde “dini inançlarım benim için çok önemlidir” şeklindeki bir ifadeye beşli likert tipi bir skalada 1 puan veren ateist, böyle bir ifadenin kendisi için hiçbir anlam ifade etmemesine karşın, 1 puan vererek, çok az da olsa bir anlam ifade

² Benjamin Beit-Hallahmi, “Atheists: A Psychological Profile”, *The Cambridge Companion to Atheism*, Michael Martin (eds.), Cambridge University Press, New York, 2007, s. 300.

³ Kenan Sevinç, “A Study on the Graduate Theses of the Field of Psychology of Religion in Turkey”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(28), 2013, 243-269, s. 259.

⁴ Callum G. Brown, “The Twentieth Century”, *The Oxford Handbook of Atheism*, Stephen Bullivant, Michael Ruse (eds.), Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 243; Ariela Keysar, Juhem Navarro-Rivera, “A World of Atheism: Global Demographics”, *The Oxford Handbook of Atheism*, Stephen Bullivant, Michael Ruse (eds.), Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 558; Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists: A Groundbreaking Study of America’s Nonbelievers*, Prometheus Books, New York, 2006, s. 12-15.

⁵ Joseph O’Brian Baker, Buster Smith, “None Too Simple: Examining Issues of Religious Nonbelief and Nonbelonging in the United States”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), 2009, 719-733, s. 719.

⁶ Eurobarometer, *Special Eurobarometer 225: “Social Values, Sciences and Technology”*, European Commission, 2005, s. 9; Eurobarometer, “Pillars of Truth: Religion and Science”, *Europeans and Biotechnology in 2010*, European Commission, 2010, s. 170.

⁷ Pew Research Center, *The World’s Muslims: Unity and Diversity*, Washington, 2012, s. 7-17.

ettiğini belirtmiş olacaktır.⁸ Çünkü dindarlık ölçeğinden düşük puan almak ile inançsızlık veya inançsızlığa yakın olmak aynı anlama gelmemektedir. Nitekim dinsiz olan ama doğaüstü bir alanın varlığını kabul eden bireylerin varlığı söz konusudur. Dolayısıyla, doğrudan inançsızlığı ölçen araçlara gereksinim vardır. Türk din psikolojisi literatüründe henüz böyle bir ölçek tespit edilememiştir.

İnançsızlık, Dindarlık ve Spiritüellik

İnançsızlık, din psikolojisi literatüründe yeni sayılabilecek bir kavram olduğu için herkesin üzerinde uzlaştığı bir tanımı bulunmamaktadır. “Düşük dindarlık” (*low religiosity*), “dinsizlik” veya “dindar olmayış” (*nonreligious*⁹, *nonreligiosity*) ve “inançsızlık” (*nonbelief*) kavramları arasında ciddi anlam farkları mevcuttur. Düşük dindarlık düzeyine sahip olmak ile dinsiz olmak farklı olgulardır. Herhangi bir dinin mensubu olmakla birlikte bazı bireyler düşük dindarlık düzeyine sahiptir. Kendini herhangi bir dinin mensubu olarak addetmeyen ve kendini dinsiz olarak tanımlayan bireylerden bazıları inançlı iken bazıları inançsızdır. Her inançsız, dinsizdir ama her dinsiz, inançsız değildir. Kavramlar arasındaki bu anlam ayrılığı, inançsızlığın hususen tanımlanmasını ve ölçülmesini gerektirmektedir.

İnançsızlığın farklı tipleri¹⁰ olmasına rağmen, en yaygın ve bilinen iki tipi ateizm ve agnostisizmdir.¹¹ Agnostisizm daha ziyade epistemolojik bir tercih olarak görülmektedir. Dini agnostisizm ayrı tutulmak kaydıyla, Tanrı'nın olduğuna

⁸ Ryan Cragun, Joseph H. Hammer, Michael, Nielsen, “The NonReligious-NonSpiritual Scale (NRNSS): Measuring Everyone from Atheists to Zionists”, *Science, Religion & Culture*, 2(3), 2015, 36-53, s. 37.

⁹ Türkçe'de dindar olmamak; dini konularda hassas olmamak, dini davranışların az olması, ibadetleri yerine getirmeme veya az getirme, dini emirlere çok dikkat etmeme vb anlamlara gelmektedir. Ancak dindar olmayan bir kişinin bir dini aidiyeti vardır ve az da olsa kişi dini davranışlarda bulunmaktadır. Türkçe'de dindar olmayış, dinin bireyin hayatında büyük bir öneme sahip olmadığını ifade etmekte ama dine inanmamak anlamına gelmemektedir. Türkçe'de dinsizlik ise inançsızlığa yakın anlamda kullanılmaktadır. İngilizce'de *nonreligious* kavramı hem dindar olmamayı hem de dinsiz olmayı ifade etmektedir. *Religious* kavramı bir dine aidiyeti ve bu aidiyetin farklı düzeylerde tezahürünü gösterirken; *nonreligious* kavramı bireyin herhangi bir kurumsal dinle ilişkisinin olmadığını veya bireyin bir dine inanmadığını ifade etmektedir. Ayrıca İngilizce'de dinsizlik veya din karşıtlığı anlamında *irreligious* kavramı da kullanılmaktadır. Ancak din psikolojisi literatüründe dindar olmayışı veya dinsizliği ifade etmek için *nonreligious* kavramı tercih edilmektedir. (Nonreligious: “Not relating to or believing in a religion”. Irreligious: “Indifferent or hostile to religion” [<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/non-religious?q=nonreligious&searchDictCode=all> (21.12.2014)]).

¹⁰ Bkz. Joseph O'Brian Baker, Buster Smith, “None Too Simple: Examining Issues of Religious Nonbelief and Nonbelonging in the United States”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), 2009, 719-733; Christopher Silver, *Atheism, Agnosticism, and Nonbelief: A Qualitative and Quantitative Study of Type and Narrative*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The University Of Tennessee, 2013.

¹¹ Glenn M. Vernon, “The Religious ‘Nones’: A Neglected Category”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 7(2), 1968, 219-229, s. 222; Ryan Cragun, T. Barry Kosmin, Ariela Keysar, Joseph H. Hammer, Michael Nielsen, “On the Receiving End: Discrimination toward the Non-Religious in the United States”. *Journal of Contemporary Religion*, 27(1), 2012, 105-127, s. 111; Joseph O'Brian Baker, Buster Smith, “None Too Simple: Examining Issues of Religious Nonbelief and Nonbelonging in the United States”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), 2009, 719-733, s. 731.

inanmamak bakımından agnostikler ateistlerle aynı safta yer almaktadırlar. İnançsızlık denilince akla daha çok ateizm gelmektedir. Dar anlamda ateizm sadece “teist” olmamak, yani kişisel bir Tanrı’ya (*personal God*) inanmamak şeklinde tanımlanırken, geniş anlamda ateizm tüm aşkınlığı ve doğüstü gerçekliği reddetmek demektir.¹² Günümüzde ateizm daha çok geniş anlamda kullanılmaktadır. Bu anlayışa göre evrende maddenin ötesinde herhangi bir gerçeklik yoktur. Evren, madde ve fiziksel güçlerden meydana gelmiştir, evrendeki düzen kör bir takım güçlerin ürünüdür.¹³ Buradan hareketle inançsızlığın en önemli göstergesinin materyalist evren tasavvuru ve doğüstünü reddetme olduğu, bu anlamda inançsızlığın sadece dini inancın değil, bazı spiritüel inançların da karşısında yer aldığı görülmektedir. Yani inançsızlık, yalnızca “dini inançsızlık” (*religious nonbelief*) değildir. İnançsızlık, dini inanç yokluğunun ötesinde daha geniş bir anlama sahiptir. Yapılan araştırmalar, dinsizlerin (*nonreligious*) önemli bir kısmının Tanrı’ya veya üstün bir güce inanmaya devam ettiklerini ortaya koymuştur.¹⁴ Dinden ayrılmak, doğrudan Tanrı’yı inkâr etmek demek değildir. Brinkerhoff ve Mackie’ye göre, dinden çıkanların %22’si Tanrı’ya veya üstün bir güce inanmaya devam etmektedir.¹⁵ Dolayısıyla dini inancı olmayan bir bireyi, doğrudan inançsız olarak (geniş anlamda) tanımlamak mümkün değildir. Bu nedenle inançsızlık hem dini inanca hem de spiritüel inanca sahip olmamak anlamında kullanılmalıdır. Zinnbauer ve arkadaşlarının yaptığı araştırmada, bazı bireylerin kendilerini yalnızca dindar, bazılarının yalnızca spiritüel, bazılarının hem dindar hem spiritüel diye tanımladıkları, bazılarının ise “ne dindar ne spiritüel” seçeneğini işaretledikleri tespit edilmiştir.¹⁶ Baker ve Smith, inançsızların dindarlık ile spiritüellik arasında nerede durduklarını tespit etmek için araştırma yapmıştır. Buna göre, ateistlerin %93’ü “dindar değilim” ve %78’i “spiritüel değilim” seçeneğini işaretlemişlerdir.¹⁷ Bu verilerden hareketle inançsızların dinsiz ama az da olsa spiritüel oldukları düşünülmüştür. Streib ve Klein’e (2013) göre inançsızlar

¹² Michael Martin, “Atheism and Religion”, *The Cambridge Companion to Atheism*, Michael Martin (eds.), Cambridge University Press, New York, 2007, s. 229.

¹³ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 6. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s. 386-387; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 4. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s. 89-90; Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, Çev. Feryal Halatçı, 10. Baki, Tübitak, Ankara, 2008, s. 55-67.

¹⁴ Michael Hout, Claude Fischer, “Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations”, *American Sociological Review*, 67(2), 2002, 165-190, s. 178; Glenn M. Vernon, “The Religious ‘Nones’: A Neglected Category”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 7(2), 1968, 219-229, s. 222.

¹⁵ Merlin Brinkerhoff, Marlene Mackie, “Casting Off the Bonds of Organized Religion: A Religious-Careers Approach to the Study of Apostasy”, *Review of Religious Research*, 34(3), 1993, 235-258, s. 243.

¹⁶ Brian J. Zinnbauer, Kenneth I. Pargament, Brenda Cole, Mark S. Rye, Eric M. Butter, Timothy G. Belavich, Kathleen M. Hipp, Allie B. Scott, Jill L. Kadar, “Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(4), 1997, 549-564, s. 554-555.

¹⁷ Joseph O’Brian Baker, Buster Smith, “None Too Simple: Examining Issues of Religious Nonbelief and Nonbelonging in the United States”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), 2009, 719-733, s. 726.

dindarlığa karşı biraz daha spiritüelliğe yakındırlar. Yani kendilerini “ne dindar ne de spiritüel” şeklinde tanımlamanın yanında, “spiritüel ama dindar değil” şeklinde de tanımlamaktadırlar. Ancak buradaki spiritüelliğin dikey anlamda (*vertical transcendence*) değil, yatay anlam aşkınlık (*horizontal transcendence*) ifade ettiği tespit edilmiştir. Dikey aşkınlık, insanoğlunun üzerinde bir gökselliğin sembolleştirilmesini ihtiva eder. Yatay aşkınlık ise “doğa ana” ifadesinde olduğu gibi bu dünyaya ait bir şeyin kutsallaştırılmasıdır. İşte bu ayırmadan ötürü bazı inançsızlar yatay aşkınlık anlamında spiritüeldir.¹⁸ Ama dikey aşkınlık anlamında inançsızlar, nonspiritüeldir.¹⁹ Buradan hareketle inançsızlığı, kısaca, dîni veya dikey spiritüellik anlamında herhangi bir inanca sahip olmamak (*nonreligious-nonspirituel*) şeklinde tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla inançsızlıkla ilgili araştırmalarda, katılımcıların dinsizlik ve nonspiritüellik düzeylerini göstermek gerekmektedir.

Dindar ve Spiritüel Olmama Ölçeği

a) Ölçeğin Özellikleri ve Uygulama Yönergesi

Cragun ve arkadaşları tarafından geliştirilen ölçek, dinsizlik (*nonreligious*) ve dikey spiritüel olmayış (*nonspiritual*) alt boyutlarını içermektedir. Ölçekte toplam 16 madde yer almaktadır. İlk 8 madde dinsizliği ve sonraki 8 madde ise spiritüel olmayışı ölçmektedir. Başlangıçta, katılımcıya “din” kavramından neyin kastedildiği kısaca açıklanmaktadır. İlk 8 maddeden sonra, spiritüellik ile ilgili sorular başlamadan hemen önce yine spiritüel kavramıyla neyin kastedildiği konusunda katılımcıya bilgi verilmektedir. Ölçek, beşli likert tipinde hazırlanmıştır. Her bir madde bir yargı ifadesi içermekte ve katılımcıdan bu yargı ifadesinin kendisine uygunluğunu birden beşe kadar bir ölçekte derecelendirmesi istenmektedir. 4 ve 7. maddeler değerlendirme aşamasında ters kodlanması gereken maddelerdir. Katılımcı bu iki sorudan biri için “(1) Bana çok uygun” seçeneğini işaretlemişse bu madde (5) olarak kodlanmalıdır. Puanlama yapılırken tüm maddelerin ortalaması alınarak her bir katılımcı için DİSOL (NRNS) puanı hesaplanır. Maksimum puan 5 ve minimum puan 1’dir. 1 puan, güçlü dindarlık ve spiritüellik ifade eder. Yüksek puan ise güçlü dinsizlik/dindar olmayış (*nonreligiousness*) ve spiritüel olmayış (*nonspirituality*) anlamına gelmektedir.²⁰

¹⁸ Heinz Streib, Constantin Klein, “Atheist, Agnostics, and Apostates”, *APA Handbook of Psychology and Spirituality* içinde, Kenneth Pargament, Julie J.E., James W.J. (eds), vol.1, American Psychological Association, 2013, 713-728, s. 716.

¹⁹ Ralph W.Hood, Peter C. Hill, Bernard Spilka, *The Psychology of Religion*. 4. Baskı, The Guilford Press, New York, 2009, s. 282.

²⁰ Ryan Cragun, Joseph H. Hammer, Michael, Nielsen, “The NonReligious-NonSpiritual Scale (NRNSS): Measuring Everyone from Atheists to Zionists”, *Science, Religion & Culture*, 2(3), 2015, 36-53.

Bu ölçekten yüksek puan almak, kişinin düşük dindarlık ve düşük dikey spiritüelliğe sahip olduğunu gösterir; ancak kişinin kendini inançsız olarak tanımladığı (*self-identifiy*) anlamına gelmez. Çünkü bir bireyin inançsız olarak kabul edilebilmesi için, bu kişinin Tanrı'nın veya herhangi bir üstün gücün varlığına inanmadığını veya bunların varlık veya yokluklarının bilinmeyeceğini deklare etmesi gerekmektedir. Öte yandan inançsızların ne dindar ne de spiritüel olmadıkları gerçeği, bu ölçekten yüksek puan alan bireylerin kendilerini açıkça bir inançsızlık biçimiyle tanımlamasalar da (*self-declared*), belirgin olmayan inançsızlık biçimleriyle (pasif inançsızlık, dini ilgisizlik, apateizm vb) ilişkili olabileceklerini göstermektedir.

b) Orijinal Ölçeğin Geliştirilmesi, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmaları

Ölçek, katılımcıların kültürel ve dini farklılıkları gözetenilerek hazırlanmıştır. Cragun ve arkadaşları, ölçeğin ateistlerden Budistlere kadar her inanç grubundan bireye uygulanabileceğini söylemektedir. Ölçek, farklı dinlerdeki dindarlık anlayışları ve dikey spiritüellik göz önünde bulundurularak geliştirilmiştir. Öncelikle, iki uzman tarafından, dini ve spiritüel inanç yokluğuna dair 153 madde hazırlanmıştır. Daha sonra bu maddeler elenerek 30 maddeye düşürülmüştür. Bu 30 madde, birbirinden bağımsız 8 uzman tarafından (inançsızlık konusunda çalışan 3 psikolog, 3 sosyolog, 1 antropolog ve 1 halk sağlığı uzmanı) incelenerek anlaşılabilirlik ve bağlama uygunluk bakımından değerlendirilmiştir. Buna ilaveten bu 30 madde, araştırmacı tarafından bir akademisyen grubuna pilot olarak uygulanmıştır. Alınan geri bildirimler neticesinde 12 madde silinmiş ve geriye 18 madde kalmıştır. Geçerlik ve güvenirlik analizinden sonra 2 madde ölçekten çıkarılmış ve ölçek 16 maddeli hale getirilmiştir.

Ölçeğin geçerlik ve güvenirliği, 3 ayrı çalışma ile araştırılmıştır. Birinci çalışmada ölçeğin iç tutarlılık güvenirliği, içerik geçerliliği, bilinen grup geçerliliği ve konverjan geçerliliği incelenmiştir. İkinci çalışmada iç tutarlılık, içerik geçerliliği, anlaşılabilirlik ve konverjan geçerliliği incelenmiştir. Üçüncü çalışmada ise doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Birinci çalışma The University of Tampa'da (ABD), 473 öğrenciye uygulanmıştır. Öğrenciler rastgele seçilmiştir. Katılımcıların yaş ortalaması 21.3'dür. (SD=2.89). Bunların etnik dağılımları, 345 beyaz (%74.7), 26 siyahi (%5.6, 11 asyalı (%2.3), 40 latin (8.7) ve 40 da diğer kimliklerdendir (%8.6). Katılımcıların çoğunluğu kadındır (N=332, %70.6). Bu çalışmanın iç tutarlılık analizi sonucunda iki maddenin ölçeğin iç tutarlılığını düşürdüğü tespit edilmiş ve maddeler elenmiştir. Kalan 16 madde güçlü iç tutarlılık göstermiştir ($\alpha=.95$). Daha sonra açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Ölçek dindarlığı beş boyutta ele almaktadır (belief, experience, morality, practice, and social consequences). Ölçekte yer alan 16 madde bu beş boyutu

kapsamaktadır. Ancak ölçek temelde iki faktörden oluşmaktadır. İlk 8 madde kurumsal dindarlık (*institutional religiousness*) faktörünü ve son 8 madde bireysel spiritüellik (*individualistic spirituality*) faktörünü oluşturmaktadır. Bilinen grup geçerliliği çalışması için iki grup oluşturulmuştur. Birinci grup, dini mensubiyeti olmayan, dini faaliyetlerde bulunmayan, hiç ibadet etmeyen, ölümden sonraki hayata inanmayan, kutsal metinleri birer mit olarak gören ve Tanrı'ya inanmayan bireylerden oluşturulmuştur. İkinci grup ise dini mensubiyeti olan, her hafta mabede giden, ölümden sonraki hayata inanan, günde birkaç kez ibadet/dua eden, kutsal metinleri literal olarak anlayan ve Tanrı'nın var olduğunu "bilen" kişilerden seçilmiştir. Birinci grubun yüksek ve ikinci grubun düşük puan alması öngörülmüştür. Daha sonra elde edilen verilere bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır. İki grup arasında beklendiği gibi fark olduğu tespit edilmiştir. Konverjan geçerliliği için mevcut ölçek ile diğer benzer ölçeklerin arasındaki ilişki araştırılmıştır. Buna göre mevcut ölçeğin ilişkili olması gereken örnek bir olgu belirlenmiştir. Örneğin dindarlıkla önyargı arasındaki ilişki daha önce birçok araştırma tarafından ortaya konulmuştur. Buna göre dinsizler, dindarlara göre spesifik azınlıklara daha az önyargılıdır. Bu nedenle birinci araştırmada katılımcılara, belli bir azınlığa karşı olumlu duygular besleyip beslemediklerine dair bazı sorular sorulmuştur. Böylece mevcut ölçekten yüksek puan alanların düşük puan alanlara göre azınlıklara karşı daha olumlu duygular (daha az önyargı) besledikleri tespit edilmiştir.

İkinci çalışmada ölçeğin psikometrik özellikleri incelenmiştir. Katılımcılara iki farklı zamanda (9 hafta arayla) mevcut ölçek, Ölümünden Sonra Hayata İnanç Ölçeği, Dini Şüphe Ölçeği ve bir dizi başka ölçek uygulanmıştır. Bu araştırmaya yaş ortalaması 20.9 olan (SD=2.034) toplam 138 öğrenci katılmıştır. Mevcut ölçekte maddelerin iç tutarlılığı T1'de $\alpha=.94$ ve T2'de $\alpha=.95$ olarak tespit edilmiştir. Mevcut ölçeğin test tekrar test güvenilirliği $r=.92$ ($p<.001$)'dir. Mevcut ölçeğin anlaşılabilirliğini ölçmek için, ikinci araştırmada standart beşli likerte (a) "bunun ne anlama geldiğini anlamadım" ve (b) "bu sorunun benim dünya görüşüm açısından bir cevabı yok" şeklinde iki şık daha eklenmiştir. Bu iki şık değerlendirme aşamasında *missing veri* olarak kabul edilmiştir. Analiz sonucunda cevaplanmama oranının çok düşük olduğu tespit edilmiştir. İkinci araştırmada konverjan geçerliliğini tespit etmek için alanda yaygın olarak kullanılan çeşitli dindarlık ölçekleri ile mevcut ölçek karşılaştırılmıştır. Buna göre mevcut ölçek ile seçilen 6 diğer dindarlık ölçeği arasında anlamlı korelasyon tespit edilmiştir. Ayrıca T1 ile T2 arasında bağımsız örneklem t-test uygulanmıştır.

Üçüncü araştırma yaş ortalaması 20.6 olan (SD=2.323) 291 üniversite öğrencisi üzerinde gerçekleştirilmiştir. Maddelerin iç tutarlılığı $\alpha=.95$ olarak bulunmuştur. Doğrulayıcı faktör analizi sonunda ilk 8 maddenin önemli düzeyde faktör-1'e ait olduğu ($p<.001$), diğer 8 maddenin ise faktör-2'ye ait olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak mevcut ölçek yüksek iç tutarlık ($\alpha=.94$) ve yüksek test tekrar test güvenilirliği ($r=.92$) göstermiştir. Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri ölçeğin iki faktörden oluştuğunu göstermiştir: (a) kurumsal dindarlık ve (b) bireysel spiritüellik. Ayrıca bilinen grup güvenilirliği yüksek çıkmıştır.

Ölçek bazı sınırlılıklara sahiptir. Birincisi, ölçeğin sadece dikey aşkınlık anlamında spiritüelliği ele almasıdır. Ayrıca dindarlık, daha çok Batı konseptinde ele alınmıştır. Bu sınırlılıklardan ötürü, her iki kısmın önüne açıklama eklenmiştir. Bir diğer sınırlılık ise ölçeğin sınırlı bir örneklem grubu üzerinde test edilmiş olmasıdır.

Türkçe'ye Çeviri Çalışması

Nonreligious-Nonspiritual Scale'in Türkçe'ye çevirisinde Brislin'in yöntemi kullanılmıştır.²¹ Bu yöntem göre, iki dil bilen ve çevirinin yapılacağı alanın terminolojisine hâkim iki kişi, önce anadilden diğer dile ve daha sonra da diğer dilden anadile metni çevirmelidir. Son olarak her iki versiyon karşılaştırılmalıdır. Bu yaklaşımdan hareketle çeviri işlemi beş aşamada gerçekleştirilmiştir: (1) uygunluk ve bağlam belirlenmiş, (2) metin Türkçe'ye çevrilmiş, (3) geri çeviri yapılmış, (4) geri çeviri, İngilizce orijinaliyle karşılaştırılmış, (5) tüm süreç yeniden gözden geçirilerek son düzenlemeler yapılmıştır. Birinci aşamada metin Türkçe'ye çevrildikten sonra, farklı bir kişi, Türkçe metnin bağlama uygunluğunu ve anlaşılabilirliğini incelemiş ve gerekli düzeltmeleri yaparak ilk çeviriciye geri bildirimde bulunmuştur. Bu düzeltmelere uygun olarak metnin Türkçe çevirisi revize edilmiştir. Daha sonra bu Türkçe çeviri üçüncü bir kişi tarafından, orjinal metni görmeksizin, İngilizceye çevrilmiştir. Orijinal metin ve yeni İngilizce çeviri dördüncü bir kişi tarafından (native speaker) karşılaştırılmıştır. Bu aşamadan sonra gerek İngilizce çeviride gerekse Türkçe çeviride tekrar düzeltmeler yapılmıştır. En son aşamada Türkçe çeviri bir grup katılımcıya uygulanmış ve geçerlik-güvenirlik analizleri yapılmıştır.

Ölçeğin İngilizce orijinalinde likert ölçek “ (1) strongly agree, (2) agree, (3) neutral, (4) disagree, (5) strongly disagree” şeklinde sıralanmıştır. Bu derecelerin Türkçe'ye “kesinlikle katılıyorum, katılıyorum...” şekilde çevirilmesi durumunda, katılımcıların olanı değil, olması gerekeni işaretleyebilecekleri düşünülerek,

²¹ Bkz. Richard W. Brislin, “Back-Translation for Cross-Culture Research”, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1, 1970, 185-216; Richard W. Brislin, J.L. Walter, R.M. Thorndike, *Cross-Cultural: Research Methods*, John Wiley & Sons Pub Canada, 1973.

derecelerin çevirisi "bana çok uygun, bana uygun... bana uygun değil..." şeklinde yapılmıştır.

Türkçe Çevirinin Geçerlik ve Güvenirliliği

Ölçeğin geliştirilmesi aşamasında ve güvenilirlik-geçerlik çalışmaları kapsamında üç ayrı araştırma yapılmıştır. Ölçeğin çevirisi aşamasında en önemli sorulardan birisi, *spiritual* kavramının spiritüel (spirituality=spiritüellik) olarak mı yoksa manevi (spirituality=maneviyat) olarak mı çevrileceği olmuştur. Türk din psikoloji literatüründe her iki kullanıma da rastlanmaktadır. En doğru kullanım, ancak empirik verilere dayalı olarak tespit edilebileceği için, spiritüel-manevi kavramlarından hangisinin kullanılması gerektiği ve Türkçe çevirinin anlaşılabilirliği ilk iki araştırmada denetlenmiştir. İlk iki araştırmada ayrıca ölçeğin anlaşılabilirliği ve güvenilirliği denetlenmiştir. Üçüncü araştırmada ise ölçeğin iç tutarlılık güvenilirliği, içerik geçerliliği, bilinen grup geçerliliği ve konverjan geçerliliği incelenmiştir.

a) Araştırma I

Metot

Türkçe'ye çeviri çalışmasından sonra elde edilen birinci versiyonda (A1) *spiritual* kavramı spiritüel (spirituality=spiritüellik) olarak kullanılmıştır. Ölçekten sonra açık uçlu bir soru sorularak, katılımcıların anlamadıkları veya kendi dünya görüşleri açısından cevaplandırılabilir bulmadıkları bir soru olup olmadığı denetlenmiştir. Katılımcıların demografik bilgileri alınmış ve DİSOL puanı ile demografik değişkenlerin ilişkisi incelenmiştir. DİSOL puanı ile inançsızlık arasında bir ilişki olup olmadığının tespiti için, katılımcılara Tanrı'ya inanma konusundaki tutumları sorulmuştur ve Tanrı'ya inanç ile DİSOL puanı karşılaştırılmıştır. Tanrı'ya inanç konusunda, ISSP, Eurobarometer ve PewResearch gibi dünya çapında yapılan araştırmalarda Tanrı'ya inançla ilgili olarak katılımcılara yöneltilen sorunun Türkçe çevirisi kullanılmıştır:

Tanrı'ya inançla ilgili aşağıdaki ifadelerden size en uygun olanı işaretleyiniz.

1. Tanrı'nın var olduğuna inanmıyorum.
2. Bir Tanrı'nın olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu olduğuna inanmıyorum.
3. Tanrı'ya inanmıyorum ama bence doğüstü bir güç var.
4. Bazı şüphelerim olmakla beraber, Tanrı'ya inandığımı hissediyorum.
5. Tanrı'nın gerçekten var olduğunu biliyorum ve bu konuda hiçbir şüphem yok.

6. Fikrim yok²²**Evren ve Örneklem**

Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan inançsızlar oluşturmaktadır. Türkiye ve diğer islam ülkelerinde, inançsızlık konusunda araştırma yapmanın belli güçlükleri vardır. Bunlardan birincisi, inançsızların oranının Avrupa’ya nazaran oldukça düşük olması ve ikincisi de inançsız bireylerin bunu deklare etme konusunda oldukça çekinik davranmaları ve zaman zaman kendilerini gizlemeleridir. Bir üçüncüsü ise inançsızlık veya ateizm gibi kavramlara gösterilen reaksiyondur. Bu nedenle bu konularda araştırma yapma ve örneklem bulma konusunda güçlük yaşanmaktadır. Bu güçlüğü aşmak için online anket uygulanmıştır. Araştırma, Aralık 2014’te internet üzerinden online olarak yapılmıştır. Anket formuna ait link, sosyal paylaşım sitelerinde paylaşılmış ve katılımcı temin edilmiştir. Dolayısıyla örneklem rastgele seçilmiştir. Birinci araştırmaya yaş ortalaması 24 olan (SD=4,4) 118 kişi katılmıştır. Katılımcıların %70’i 18-24 yaş arasındadır ve % 46’sı erkektir. Anket, yalnızca 18 yaş ve üstü bireyler katılacak şekilde sınırlandırılmıştır. Bu araştırmanın bazı zayıf yönleri ve sınırlılıkları vardır. Katılımcıların inançsız oldukları varsayılmaktadır, ancak inançsız olmayan bireylerin de ankete katılmış olmaları ihtimal dahilindedir. Örneklem sayısının düşük olması araştırmanın sınırlılıklarından bir diğeridir. Fakat örneklem sayısı istatistiksel analizler için yeterlidir. Nitekim Yazıcıoğlu ve Erdoğan’ın, örneklem büyüklüğüne ilişkin tespitleri dikkate alındığında, Türkiye’de 1.000.000’un altında olduğu varsayılan inançsız nüfusu için, %5 hata payıyla ve %90 güvenilirlik seviyesinde, mevcut örneklem sayısı yeterlidir.²³

Bulgular

DİSOL puanı ile yaş, cinsiyet, gelir düzeyi, yaşanan yer ve medeni hal değişkenleri arasında herhangi bir korelasyon olmadığı tespit edilmiştir. Tablo-1’de görüldüğü gibi, DİSOL puanı 1 olanlar arasında kadınların oranı ve 5 olanlar arasında erkeklerin oranı daha yüksektir. Bu veri, din psikolojisi literatüründeki dindarlar arasında kadınların oranının daha yüksek olduğu²⁴ ve inançsızlar arasında erkeklerin oranının daha yüksek olduğu²⁵ yönündeki genel kabulle tutarlılık arz etmektedir.

²² ISSP, *International Soacial Survey Programme 2008: Religion III*, 2008.

²³ Yahşi Yazıcıoğlu, Samiye Erdoğan, *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2007, s.72.

²⁴ Asım Yapıcı, “Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 2012, s. 10.

²⁵ Tom W. Rice, “Believe it or Not: Religious and Other Paranormal Beliefs in the United States”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42, 2003, 95-106, s. 104-105; Benjamin Beit-Hallahmi, “Atheists: A Psychological Profile”, *The Cambridge Companion to Atheism* içinde, Michael Martin (eds.), Cambridge University Press, New York, 2007, s. 301.

Tablo-1: Birinci Araştırmada Cinsiyet'e Göre DİSOL Puanının Dağılımı.

		DİSOL Puanı					Total	
		1	2	3	4	5		
Cinsiyet	Erkek	Kişi Sayısı	10	31	10	2	2	55
		DİSOL Puanı içinde	43,5%	42,5%	55,6%	100,0%	100,0%	46,6%
Kadın	Kişi Sayısı	13	42	8	0	0	63	
		DİSOL Puanı içinde	56,5%	57,5%	44,4%	,0%	,0%	53,4%
Toplam	N	23	73	18	2	2	118	
		DİSOL Puanı içinde	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Bu araştırmada da Tanrı'ya inançla ilgili aşağıdaki seçenekleri içeren bir soru sorulmuştur:

Tanrı'ya inançla ilgili aşağıdaki ifadelerden size en uygun olanı işaretleyiniz.

1. Tanrı'nın var olduğuna inanmıyorum.
2. Bir Tanrı'nın olup olmadığını bilmiyorum ve bunu bilmenin bir yolu olduğuna inanmıyorum.
3. Tanrı'ya inanmıyorum ama bence doğüstü bir güç var.
4. Bazı şüphelerim olmakla beraber, Tanrı'ya inandığımı hissediyorum.
5. Tanrı'nın gerçekten var olduğunu biliyorum ve bu konuda hiçbir şüphem yok.
6. Fikrim yok²⁶

Yukarıdaki sorulardan 1'inci seçenek ateizmi, 2'nci seçenek agnostisizmi ifade etmektedir. Her ikisi de inançsızlık olarak kabul edilmektedir. 3'üncü seçenek kişisel bir Tanrı'ya inanmamayı ifade etmektedir. 3'üncü şıkkı işaretleyen kişi dar anlamda ateisttir (a-teist, teist olmayan); ancak geniş anlamda ateist değildir, çünkü doğüstü bir gerçekliğin var olduğunu kabul etmektedir. 4'üncü seçenek şüpheli bir inancı, 5'inci seçenek ise normal inancı ifade etmektedir. 1'den 5'e kadar bu sıralama ile DİSOL puanı arasında negatif bir korelasyon olması beklenmektedir. Yani DİSOL puanı 5 olan kişi yüksek düzeyde dindar ve spiritüel olmama gösterdiği için Tanrı'ya inançla ilgili olarak ilk seçeneklerden birini; DİSOL puanı 1 olan kişi de 4 veya 5'inci seçeneği işaretlemelidir. Tablo-2'de görüldüğü gibi DİSOL puanı ile Tanrı'ya inanç arasında negatif anlamlı bir korelasyon ($r = -.575$) vardır.

²⁶ ISSP, *International Social Survey Programme 2008: Religion III*, 2008.

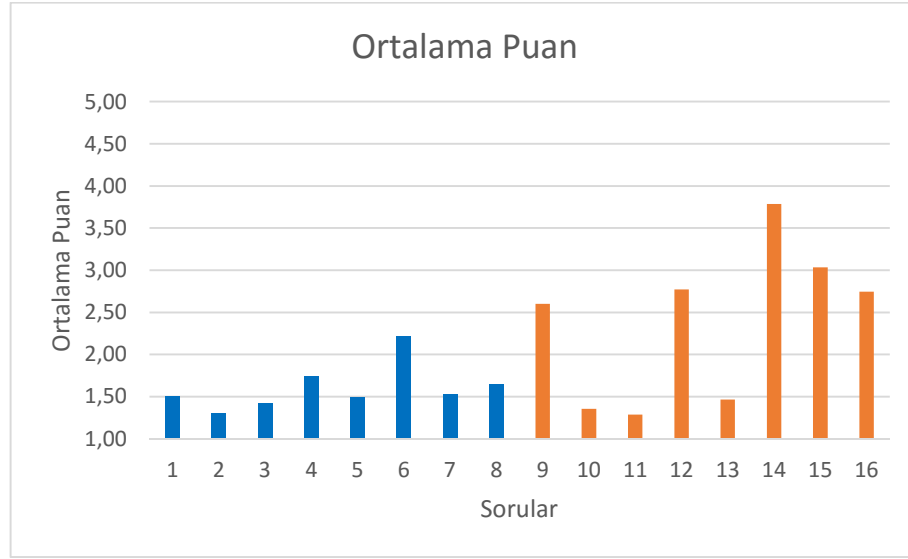
Tablo-2: Birinci Araştırmada DİSOL Puanı ile Tanrı'ya İnanç Arasındaki İlişki.

	Tanrıya inanç	DİSOL Puanı
Tanrı'ya inanç	Pearson Korelasyon	1
	Sig. (2-tailed)	-,575**
	N	118

** . Korelasyon $p < 0.01$ düzeyinde anlamlıdır (2-tailed).

A1'in güvenilirlik analizi yapıldığında cronbach alpha değeri $\alpha = ,858$ bulunmuştur. Bu değer, ölçeğin güvenilirliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Birinci araştırmada kullanılan A1'in faktör analizi yapıldığında, beklenildiği gibi 2 faktör değil 4 faktör olduğu görülmüştür. Orijinal ölçekte ilk 8 madde dindarlık faktörünü ve sonraki 8 madde ise spiritüellik faktörünü oluşturmaktadır; ancak bu araştırmada 7'inci madde hariç ilk 8 maddenin dindarlık faktörü altında toplandığı, kalan 9 maddenin ise dört faktör arasında dağıldığı tespit edilmiştir. A1'in sonuna katılımcıların anlamadıkları madde olup olmadıklarına dair bir soru eklenmiştir. Açık uçlu bu soruya verilen yanıtlar incelendiğinde katılımcıların bir kısmının (4 kişi) 14'üncü maddeyi anlaşılır bulmadığını ifade ettikleri görülmüştür. 2 katılımcı ise "spiritüel" kavramını tam anlamadığını ifade etmiştir. Buradan hareketle A1'de maddelerin ortalamaları karşılaştırılmış ve belli maddelerde sapma olup olmadığına bakılmıştır.

Grafik-1: A1'in Madde Ortalamaları.

Grafik-1'de görüldüğü gibi, dindarlık alt boyutunda 6'ncı madde hariç, diğer tüm maddeler 1,3 ile 1,7 puan aralığında yer almaktadır. Bu açıdan 6'ncı madde hariç dindarlık maddeleri kendi aralarında bir tutarlılığa sahiptir. Spiritüellikle ilgili sorularda ise 10, 11 ve 13'üncü maddeler, dindarlık boyutundaki maddelerle benzer ortalamalara sahiptir. Ancak 9, 12, 14, 15 ve 16'ncı maddelerin ortalaması oldukça yüksektir ve diğerlerinden oldukça ayrılmaktadır. Bu maddelerde "spiritüel" kavramı geçmektedir.

b) Araştırma II

Metot

Birinci araştırmanın faktör analizi sonuçları, katılımcıların yorumları ve madde ortalamalarındaki farklar göz önüne alınarak A1'de yer alan "spiritüel" kavramı, "manevi" kavramı ile (spiritüellik kavramı maneviyat ile) değiştirilmiş ve A2 oluşturulmuştur. A2, ikinci araştırmada kullanılmıştır. A2 bir grup katılımcıya uygulanmış ve geçerlik-güvenirlilik analizleri yapılmıştır. Bu araştırmada da katılımcılara ölçekten sonra açık uçlu bir soru sorularak, anlamadıkları veya kendi dünya görüşleri açısından cevaplandırılabilir bulmadıkları bir soru olup olmadığı tespit edilmiştir. Katılımcıların demografik bilgileri alınmış ve DİSOL puanı ile demografik değişkenlerin ilişkisi incelenmiştir. Yine, Tanrı'ya inanç ile DİSOL arasındaki ilişki ele alınmıştır. İkinci araştırmada elde edilen verilerden hareketle açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Evren ve Örneklem

İkinci araştırmada da aynı evrenden aynı yöntemle örneklem alınmıştır. İkinci araştırma, birinci araştırmadan bir hafta sonra, internet üzerinden online olarak uygulanmıştır. Anket formuna ait link sosyal paylaşım sitelerinde paylaşılmıştır. İkinci araştırmaya yaş ortalaması 26 olan (SD=6,3) 120 kişi katılmıştır. Katılımcıların %50'si 18-24 yaş arasındadır ve % 53'ü erkektir. İkinci araştırmada yaş dağılımı, birinci araştırmaya göre daha geniş bir yelpazeye sahiptir. Katılımcıların çoğunluğu bekâr (%72,5) ve ilde ikamet etmektedir (%70). Anket, yalnızca 18 yaş ve üstü bireyler katılacak şekilde sınırlandırılmıştır.

Bulgular

Birinci araştırmada olduğu gibi ikinci araştırmada da demografik değişkenler ile DİSOL puanı arasında bir korelasyon tespit edilmemiştir; ancak yaşa göre DİSOL puanının dağılımına bakıldığında 1 puan alanların çoğunluğunun (%46,7) 25-34 yaş arası bireylerden oluştuğu, 5 puan alanların ise çoğunluğunun (%50) 18-24 yaş aralığında yer aldığı görülmüştür. Tablo-3'te görüldüğü üzere, yüksek (5 puan) DİSOL puanı alanların çoğunlukla erkek (%87,5) ve bekâr (87,5) oldukları

görölmektedir. Bu veri, inançsızlık araştırmalarında ateistlerin çoğunlukla genç, bekâr ve erkek²⁷ oldukları tespitiyle uyumaktadır.

Tablo-3: İkinci Araştırmada Demografik Değişkenlere Göre Yüksek DİSOL Puanının Dağılımı.

		DİSOL puanı 5 olanlar	Toplam	
Yaş	18-24	Kişi Sayısı	4	60
		DİSOL Puanı içinde	50,0%	50,0%
	25-34	Kişi Sayısı	1	46
		DİSOL Puanı içinde	12,5%	38,3%
	35-50	Kişi Sayısı	2	13
		DİSOL Puanı içinde	25,0%	10,8%
	51-65	Kişi Sayısı	1	1
		DİSOL Puanı içinde	12,5%	,8%
Toplam	N	8	120	
	DİSOL Puanı içinde	100,0%	100,0%	
Cinsiyet	Erkek	Kişi Sayısı	7	64
		DİSOL Puanı içinde	87,5%	53,3%
	Kadın	Kişi Sayısı	1	56
		DİSOL Puanı içinde	12,5%	46,7%
Toplam	N	8	120	
	DİSOL Puanı içinde	100,0%	100,0%	
Medeni hal	Bekar	Kişi Sayısı	7	87
		DİSOL Puanı içinde	87,5%	72,5%
	Evli	Kişi Sayısı	1	33
		DİSOL Puanı içindeki %	12,5%	27,5%
Toplam	N	8	120	
	DİSOL Puanı içindeki %	100,0%	100,0%	

²⁷ Benjamin Beit-Hallahmi, "Atheists: A Psychological Profile", *The Cambridge Companion to Atheism* içinde, Michael Martin (eds.), Cambridge University Press, New York, 2007, s. 301.

Birinci araştırmada (Tablo-2) DİSOL puanı ile Tanrı'ya inanç arasında negatif anlamlı bir korelasyon ($r = -.575$) mevcut iken; Tablo-4'da görüldüğü gibi, spiritüel kavramı yerine manevi kavramı kullanıldıktan sonra DİSOL puanı ile Tanrı'ya inanç arasındaki anlamlı negatif korelasyon oldukça artmıştır ($r = -.814$) (Tablo-4). Benzer durum A2'nin güvenilirlik analizinde de görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre A2'nin cronbach alpha değeri $\alpha = .957$ olarak bulunmuştur. Bu değer, A2'nin güvenilirliğinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

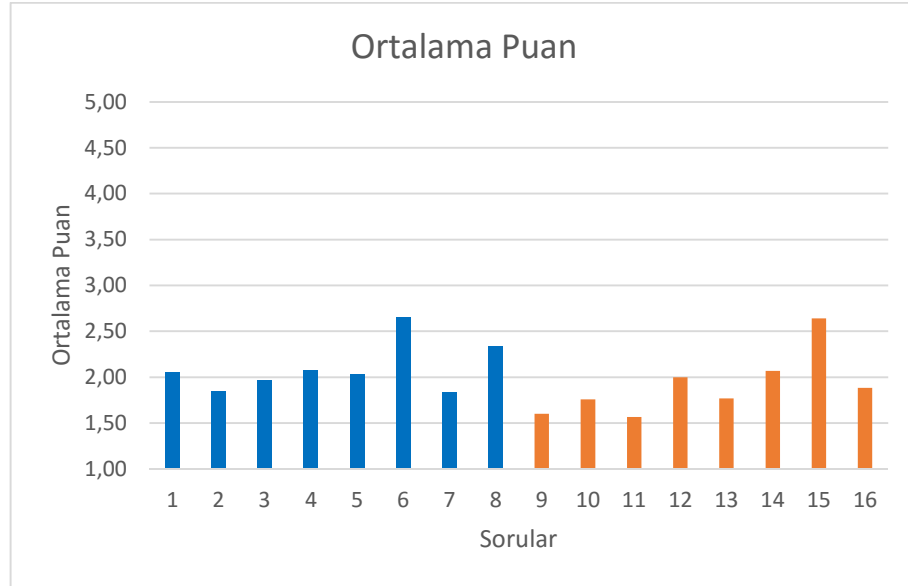
Tablo-4: İkinci Araştırmada DİSOL Puanı ile Tanrı'ya İnanç Arasındaki İlişki.

	DİSOL Puanı	Tanrıya inanç
Pearson Korelasyon	1	-.814**
DİSOL Puanı Sig. (2-tailed)		,000
N	120	120

** . Korelasyon $p < 0.01$ düzeyinde anlamlıdır (2-tailed).

A1'de, maddelerin çoğunluğu 1,3 ile 1,7 puan aralığında yer alırken, spiritüel kavramının geçtiği diğer maddelerin çok daha yüksek ortalamalara sahip olduğu tespit edilmişti (Grafik-1). Fakat A2'de maneviyat kavramı kullanıldıktan sonra, bu maddeler diğer maddelerle aynı puan aralığına (1,6 - 2,0) sahip olmuştur.

Grafik-2: A2'in Madde Ortalamaları.

Açımlayıcı faktör analizi sonuçlarına bakıldığında (Tablo-5), orijinal ölçekte olduğu gibi 2 faktör tespit edilmiştir. Ancak orijinal ölçekten farklı olarak, spiritüel kavramının geçtiği 9, 12, 14 ve 16'ncı maddelerin ve 10'uncu maddenin dindarlık faktörü altında toplandıkları, kalan maddelerin ise spiritüellik faktörü altında yer aldıkları görülmüştür.

Tablo-5: A2'nin Faktör Analizi Sonuçları.

Rotated Component Matrix ^a		
	Component	
	1	2
1	,891	,302
2	,895	,312
3	,860	,333
4	,513	,455
5	,858	,323
6	,797	,278
7	,605	,528
8	,741	,080
9	,633	,506
10	,852	,377
11	,503	,674
12	,626	,460
13	,232	,815
14	,581	,445
15	,102	,755
16	,632	,468

Ekstraksiyon Method: Principal Component Analysis.

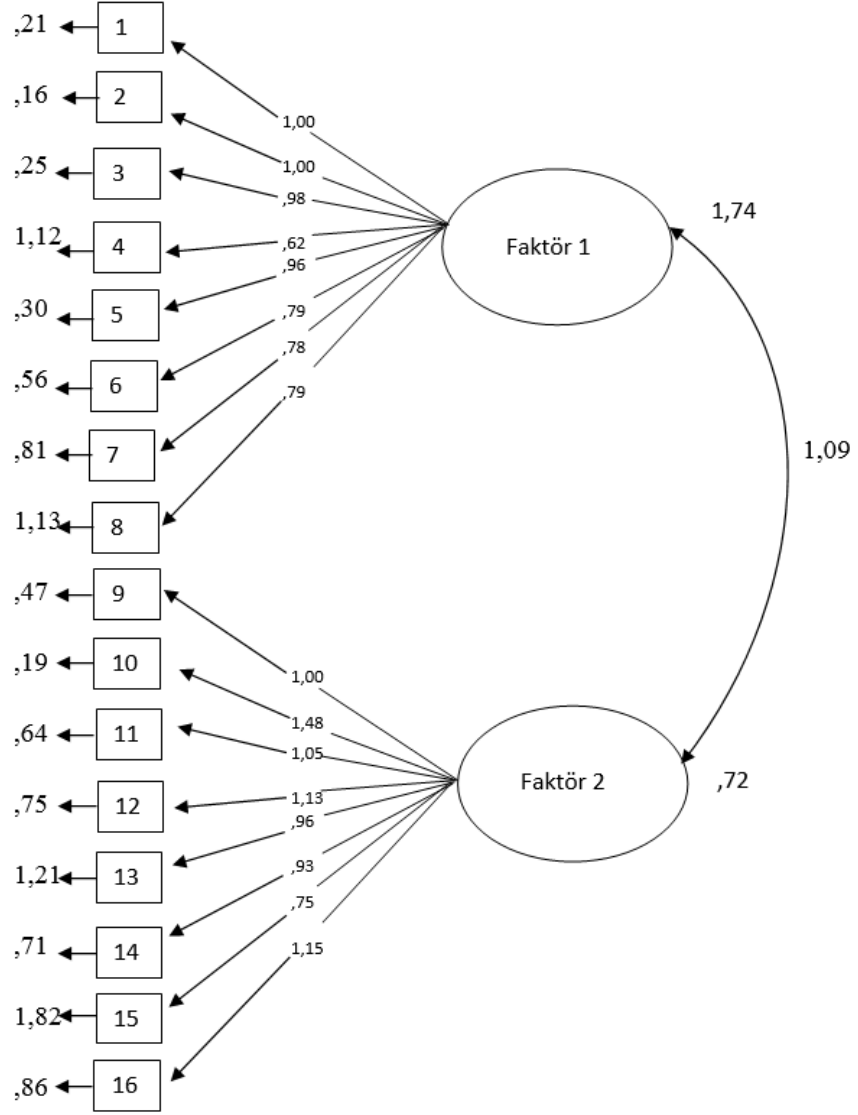
Rotasyon Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotasyon 3 iterasyonda yakınsaktır.

İkinci araştırmada elde edilen verilerden hareketle doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Bu analizlerin yapılmasında SPSS Amos programı kullanılmıştır. DFA yapılırken öncelikle 16 maddeli iki faktörlü model ele alınmıştır.

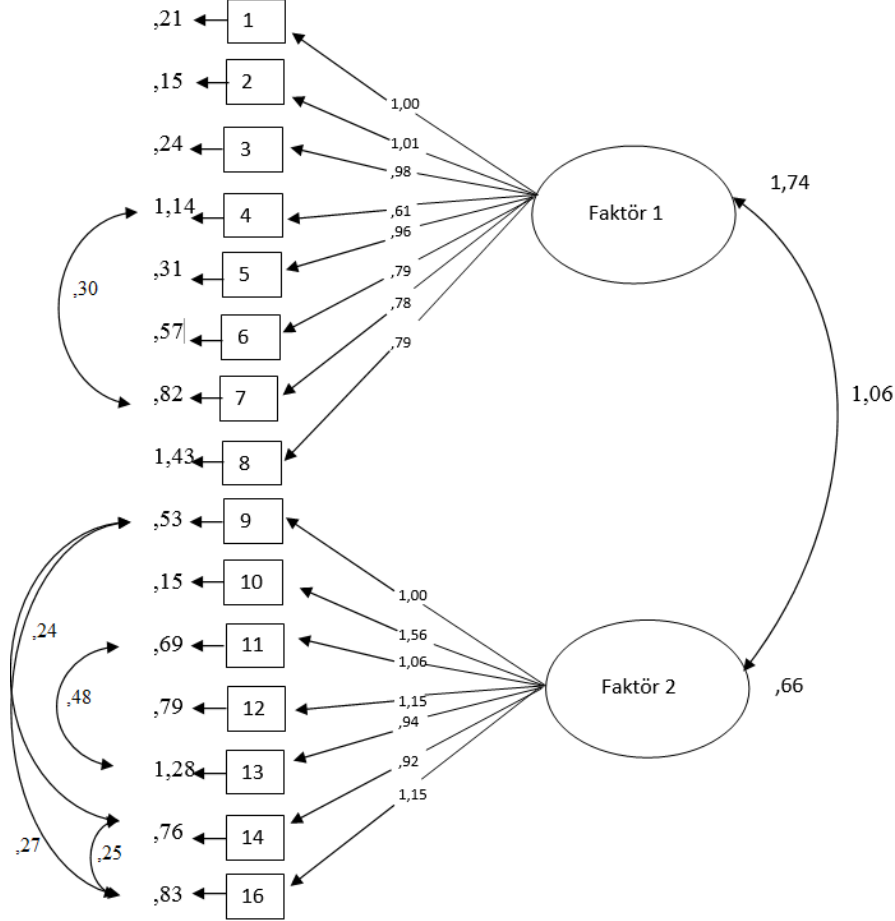

Şekil-1: DİSOL'un DFA Sonucu.

Şekil-1'de yer alan path diagramı incelendiğinde madde faktör yük değerlerinin, beklenildiği gibi ,30'un üzerinde oldukları görülmektedir. DFA sonuçlarına bakıldığında X^2/sd değerinin 2,588; CFI değerinin ,910; GFI değerinin ,766; NFI değerinin ,862 ve RMSEA değerinin ,116 olduğu tespit edilmiştir. Psikolojik test veya ölçek geliştirme süreçlerinde, doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarından X^2/sd değerinin 3'ün altında; CFI ve NFI değerlerinin ,90'ın üzerinde; GFI değerinin

,85'in üzerinde; RMSEA değerinin ise ,050'nin altında olması beklenmektedir.²⁸ Buna göre DİSOL'un DFA sonuçlarında X^2/sd ve CFI değerleri istenen düzeydedir, ama GFI, NFI ve RMSEA değerleri istenen düzeyde değildir. Standardize regresyon yükleri incelendiğinde 15'inci madde hariç (,428) diğer tüm maddelerin istenilen düzeyde oldukları görülmüştür. Bu verilere istinaden 15'inci madde silinerek analiz tekrar yapılmıştır. Ayrıca modifikasyon indisleri incelendiğinde, bazı maddeler arasında kovaryans oluşturulması durumunda modele ait değerlerin daha istendik düzeyde olacağı görülmüştür. Böylece yeni bir model oluşturularak DFA yapılmıştır. Şekil-2: DİSOL'un Modifiye DFA Sonucu.

²⁸ İsmail Seçer, *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama Süreci: SPSS ve Lisrel Uygulamaları*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 98.

Şekil-2'deki path diagramında görüldüğü gibi madde faktör yük değerleri ,30'un üzerindedir. DFA sonuçlarına bakıldığında X^2/sd değerinin 1,804; CFI değerinin ,962; GFI değerinin ,854; NFI değerinin ,919 ve RMSEA değerinin ,082 olduğu tespit edilmiştir. RMSEA değeri dışındaki tüm değerler, kabul edilebilir bir uyumun olduğunu göstermektedir. Bazı yazarlar RMSEA değerinin ,05'in altında olması gerektiğini söylese de²⁹, MacCallum ve arkadaşları, RMSEA değerinin ,0 ile ,1 aralığında yer alması durumunda, büyük veya küçük oluşunun tek başına güçlü bir belirleyici olmadığını, ,08 ile ,1 aralığındaki RMSEA değerinin orta düzeyde bir uyum ifade ettiğini belirtmektedir.³⁰ Buna göre modelin kabul edilebilir bir uyuma sahip olduğu söylenebilir.

c) Araştırma III

Metot

A1 ve A2 arasındaki farklar dikkate alınarak A2'nin daha iyi bir performans sergilediği tespit edilmiş ve uygulanmasına karar verilmiştir. Üçüncü araştırmada ikinci araştırmayla son halini alan DİSOL ölçeği, alanda daha önce kullanılan ve güvenilirlik-geçerlik analizleri yapılmış olan *Dini Tutum Ölçeği* (Ok 2011) ile birlikte uygulanmış ve ölçüt bağıntılı geçerlik (konverjan geçerliliği) incelenmiştir. *Dini Tutum Ölçeği*, duygu, ilişki, biliş ve davranış alt boyutlarından oluşan beşli likert tipi bir ölçektir. Yapılan güvenilirlik-geçerlik analizleri, *Dini Tutum Ölçeği*'nin yüksek iç tutarlılığa sahip olduğunu ve kullanıma uygun olduğunu göstermiştir.³¹ Bu ölçekten yüksek puan almak yüksek dindarlık anlamına gelmektedir. En yüksek puan 5 ve en düşük puan 1'dir. Bu bakımdan, DİSOL puanı ile *Dini Tutum Ölçeği* puanı arasında negatif anlamlı bir korelasyon olması beklenmektedir. Ayrıca bilinen grup geçerliliği için ilahiyat fakültesi öğrencileri örneklem olarak alınmıştır.

Evren ve Örneklem

Ölçüt bağıntılı geçerlik ve bilinen grup geçerliliği için, evren olarak Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencileri belirlenmiştir. Bu evren içerisinde rastgele 130 kişi örneklem olarak seçilmiştir. 3 kişi, çoklu cevaplar verdikleri için elenmiştir. Böylece 127 üniversite öğrencisinin katılımıyla Nisan 2015'te üçüncü araştırma tamamlanmıştır. Bu araştırmada katılımcıların yaş

²⁹ İsmail Seçer, *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama Süreci: SPSS ve Lisrel Uygulamaları*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 98.

³⁰ Robert C. MacCallum, Michael W. Browne, Hazuki M. Sugawara, "Power analysis and Determination of Sample Size for Covariance Structure Modeling", *Psychological Methods*, 1(2), 1996, 130-149, s. 134-135.

³¹ Üzeyir Ok, a.g.e.

ortalaması 20,13'tür ve %44'ü erkektir. Araştırmada DİSOL ölçeği ve *Dini Tutum Ölçeği*³² uygulanmıştır.

Bulgular

Tablo-6: DİSOL ile Dini Tutum Ölçeği Arasındaki İlişki.

	DİSOL	Dini Tutum Ölçeği
Pearson Korelasyon	1	-,526**
DİSOL Sig. (2-tailed)		,000
N	127	127

** . Korelasyon $p < 0.01$ düzeyinde anlamlıdır (2-tailed).

Tablo-6'da görüldüğü gibi, DİSOL puanı ile *Dini Tutum Ölçeği* puanı arasında anlamlı düzeyde negatif korelasyon ($r = -,526$) vardır. Bu durum, DİSOL'un, geçerli ve güvenilir bir ölçüte bağımlı olarak da geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca ilahiyat fakültesi öğrencilerinin, beklenildiği üzere DİSOL'den düşük puan aldıkları görülmüştür ($\bar{X} = 1.45$).

Tartışma ve Sonuç

Din psikolojisi alanında, yabancı dilden Türkçe'ye yapılan çevirilerde önemli hususlardan biri *spiritual/spirituality* kavramlarının *spiritüel/spiritüellik* şeklinde mi yoksa *manevi/maneviyat* şeklinde mi çevrilmesi gerektiğidir. Bu araştırmada her iki kullanım da dikkate alınmış ve farklı sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre, spiritüel kavramının kullanılması durumunda ölçek beklenen performansı gösterememiştir. Manevi kavramı kullanıldığında ise güvenilirlik (α ,858'den ,957'e) ve konverjan analizi için kullanılan Tanrı'ya inanç ile DİSOL arasındaki korelasyon (r -,575'ten -,814'e) yükselmiştir. Spiritüel kavramı kullanıldığında faktör sayısı artmış ve maddeleri belli faktörler altında toplamaya imkân kalmamıştır. Ancak manevi kavramı kullanıldığında orijinal ölçekte olduğu gibi iki faktör elde edilmiştir.

Tablo-7: *Spiritüellik Kavramının Geçtiği Maddelerin A1 ve A2'deki Ortalamaları.*

Soru	A1 (N=118)		A2 (N=120)	
	Ortalama	SD	Ortalama	SD
9	2,60	1,575	1,60	1,095
12	2,77	1,499	2,00	1,296
14	3,79	1,364	2,07	1,158

³² Üzeyir Ok, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 2011, 528-549.

16	2,75	1,531	1,88	1,310
----	------	-------	------	-------

Tablo-7'de görüldüğü üzere, spiritüel kavramının geçtiği maddeler A1'de daha yüksek ve A2'de daha düşük ortalama puanlara sahiptir. İkinci araştırmada standart sapmaların daha düşük olduğu ve örneklemin genelde aynı puan aralığında yer aldığı görülmektedir. Yani soruların A2'de daha anlaşılabilir olduğu söylenebilir. Tüm bu sonuçlar, Türk örneklem açısından manevi/maneviyat kavramlarının daha anlaşılır, spiritüel/spiritüellik kavramlarının daha muğlak olduğunu; spiritüel kavramına, maneviyata nazaran, dini inanca daha uzak ve hatta Tanrı'ya inançla ters orantılı bir anlam yüklediğini göstermektedir. Bu nedenle spiritüel kavramı yerine manevi kavramının kullanılmasının uygun olacağına karar verilmiş ve ölçeğin uyarlanmasında manevi/maneviyat kavramları kullanılmıştır.

Manevi/maneviyat kavramlarının kullanıldığı ikinci versiyonda elde edilen sonuçlar, ölçeğin orijinalinde elde edilen sonuçlardan bazı yönlerden farklılık göstermektedir. Hem orijinal ölçekte hem de Türkçe uyarlamasında iki faktör olmasına rağmen, Türkçe uyarlamasında manevi/maneviyat kavramlarının geçtiği maddelerin spiritüel faktörü altında değil, dindarlık faktörü altında toplandığı görülmüştür. Bu oldukça ilginç bir sonuçtur. Düzgüner'e göre Müslümanlar maneviyat (spiritüellik) kavramına, Batı'da verildiğinden daha farklı bir anlam vermektedirler.³³ Altınlı-Macić ve Coleman'ın tespitine göre Müslüman örneklemin %41,8'i maneviyatı (spiritüelliği) dini bir kavram olarak kabul etmektedir.³⁴ Bu tespitler, maneviyat kavramının Müslümanlar arasında dini bir içerikte kullanıldığını, oysa Batı'da daha geniş bir anlamda ve dindarlığı aşan bir anlamda kullanıldığını göstermektedir. Bu ölçek, bireyin ayrı ayrı dindarlık ve spiritüellik puanlarını değil, genel olarak inançsızlığa yönelimi ifade eden DİSOL puanını hesapladığı için, yani bireyin doğaüstü herhangi bir alanın varlığını kabul etmeme ve doğaüstü varlıklara inanmama durumunu tespitiye yönelik olduğu için, manevi kavramının dini bir kavram olarak algılanması ölçeğin güvenilirliğini zedelemeyecektir.

Maddelerin ortalamalarına bakıldığında, 6'ncı maddenin ve 15'inci maddenin ortalamalarının (2,64 ve 2,65) diğerlerinden yüksek olduğu görülmüştür. 6'ncı madde, kişinin kendini ne derece dindar gördüğü ile ilgilidir. Diyanet İşleri

³³ Sevde Düzgüner, "The Intersection Point of Mysticism, Spirituality, and Religiosity: An Empirical Study on Mawlawi Sema Ritual", *The 2013 Congress of the International Association for the Psychology of Religion*'de sunulmuştur, Lausanne, Switzerland, 2013.

³⁴ Merve Altınlı-Macić, Thomas J. Coleman III, "Spirituality and Religion: An Empirical Study Using a Turkish Muslim Sample", *Psychology of Religion in Turkey*'ın içinde, Zuhul Ağilkaya-Şahin, Heinz Streib, Ali Ayten, Ralph W. Hood (eds.), Brill, Leiden, 2015, 160-176, s. 166.

Başkanlığı'nın, 2014 yılında Türkiye genelinde yaklaşık 35000 kişinin katılımıyla gerçekleştirdiği araştırmaya göre Türk insanının % 99,2'si kendini Müslüman olarak görmekte, %98,7'si Tanrı'ya inanmakta, %42,5'i düzenli olarak vakit namazı kıldığını ifade etmektedir. Buna karşın katılımcıların çoğu (%68,1) 1 ile 5 arasındaki bir dindarlık skalasında kendilerini "çok dindarım" (5) şeklinde değil, "dindarım" (4) şeklinde ifade etmektedir. Bu durum, kişilerin dindarlıklarını ifade ederken temkinli davrandıklarını veya bu konuda tevazu gösterdiklerini düşündürmektedir. Hatta "hiç dindar değilim" (1) diyenler arasında Tanrı'ya inanma oranı %95,5'tir. Ölçekte dindarlıkla ilgili 6'ncı maddenin ters puanlanması durumunda ortalama puan 3,33 olacaktır ki bu puan, Diyanet'in araştırmasında katılımcıların çoğunluğunun kendi dindarlıklarını 4 ile puanlamalarıyla uyumludur. 15'inci madde ise doğüstü varlıklarla irtibat hissi olup olmadığı hakkındadır. Bu madde, hem A1'de hem de A2'de diğer maddelerden yüksek puan almıştır. Verilerin analizinde bunun nedenine dair bir bulgu elde edilememiştir. Doğrulayıcı faktör analizinde, 15'inci maddenin standardize regresyon katsayısı beklenen düzeyde çıkmadığı için bu madde silinerek yeniden DFA yapılmış ve daha uyumlu bir model elde edilmiştir. Ancak bu maddenin dahil olduğu model de uyumlu bir modeldir. Bu nedenle, orijinal ölçeğe sadık kalınarak Türkçe adaptasyonda bu madde muhafaza edilmiştir.

İnançsızlığın farklı tipleri vardır ve bazı bireyler Tanrı'ya inanmadıklarını deklare etmeksizin pasif bir inançsızlık içerisinde bulunmaktadır.³⁵ Öte yandan Tanrı'ya inanmadığını deklare eden bazı bireyler ise dini aidiyetlerini ve dini davranışlarını devam ettirmektedir.³⁶ Bu durum, inançsızlık, dinsizlik ve ateizm gibi konularda yapılacak araştırmalarda, Tanrı'ya inançla ilgili soruların yanında DİSOL ölçeğinin önemli bir işlevi olacağını göstermektedir. Kişi kendini inançsız olarak tanımlasın ya da tanımlamasın, DİSOL puanının 5 olması, tam olarak inançsız olduğunu göstermemekle birlikte, onun inançsızlığa yakın olduğunu göstermektedir. Ayrıca, dindar ve spiritüel olmakla ilgili dört farklı kombinasyonda (dindar ve spiritüel, dindar ama spiritüel değil, spiritüel ama dindar değil, ne dindar ne spiritüel) inançsız bireyler çoğunlukla "ne dindar ne spiritüel" seçeneğini işaretlerken, bazı inançsız bireyler kendilerini "spiritüel ama dindar değil" şeklinde tanımlamaktadırlar. Bu ölçek, inançsız bireylerin gerçekten "spiritüel ama dindar değil" grubuna dahil olup olmadıklarını veya buradaki spiritüelliğin yatay mı yoksa

³⁵ Daniel R. Blazo, *The Politics of Atheism in the West*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mississippi Üniversitesi, 2013, s. 14; Robert Charles Sproul, *The Psychology of Atheism*, Bethany Fellowship, Minnesota, 1974, s. 19; Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists: A Groundbreaking Study of America's Nonbelievers*, Prometheus Books, New York, 2006, s. 115.

³⁶ Darren E. Sherkat, "Beyond Belief: Atheism, Agnosticism, and Theistic Certainty in the United States", *Sociological Spectrum*, 28, 2008, 438-459, s. 448; Bkz. Ariela Keysar, "Shifts Along the American Religious-Secular Spectrum", *Secularism and Nonreligion*, 3(1), 2014, 1-16.

dikey spiritüellik mi olduğunu ortaya koyacaktır. Tanrı'ya inanmadığını söyleyen bireyin, DİSOL puanının 5 olması, bu kişinin "spiritüel ama dindar değil" grubundan ziyade "ne dindar ne spiritüel" grubuna dahil olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak 16 maddelik "Dindar ve Spiritüel Olmama Ölçeği"nin geçerlik ve güvenilirliğine ilişkin olarak gerçekleştirilen araştırma ve bu araştırmadan elde edilen bulgular, bu ölçeğin Türkçe'ye tam bir uyarlanmasının yapıldığını göstermektedir. Konverjan geçerliği için yapılan analizler, ölçeğin Tanrı'ya inançla ve dindarlıkla istatistiksel olarak anlamlı düzeyde ters orantılı bir ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Ölçeğin geliştirilmesi aşamasında elde edilen bulgular, kültürel farklara dikkat çekmektedir. Kültürel farklardan ötürü Türkiye'de dindarlık ve spiritüellik kavramları Batı'dakinden farklı bir muhtevaya sahiptir. Buna rağmen DİSOL ölçeği; maddenin ötesinde herhangi bir gerçeklik öngörmeyen, doğaüstü alanı kabul etmeyen, kurumsal dine inanmayan veya çok düşük dindarlığa sahip, dikey anlamda spiritüel/manevi inançları olmayan veya inançsız olan bireylerin tespitinde kullanılacak güvenilirlik ve geçerliğe sahiptir.

Kaynakça

Altınlı-Macić, Merve, Coleman III, Thomas J., "Spirituality and Religion: An Empirical Study Using a Turkish Muslim Sample", *Psychology of Religion in Turkey* içinde, Zuhul Ağlıkaya-Şahin, Heinz Streib, Ali Ayten, Ralph W. Hood (eds.), Brill, Leiden, 2015, 160-176.

Aydın, Ali Rıza, *Dini İnkârın Psiko-sosyal Nedenleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1995.

Baker, Joseph O'Brian, Smith, Buster, "None Too Simple: Examining Issues of Religious Nonbelief and Nonbelonging in the United States", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), 2009, 719-733.

Beit-Hallahmi, Benjamin, "Atheists: A Psychological Profile", *The Cambridge Companion to Atheism* içinde, Michael Martin (eds.), Cambridge University Press, New York, 2007.

Blazo, Daniel R., *The Politics of Atheism in the West*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mississippi Üniversitesi, 2013.

Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 6. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.

Brinkerhoff, Merlin, Mackie, Marlene, "Casting Off the Bonds of Organized Religion: A Religious-Careers Approach to the Study of Apostasy", *Review of Religious Research*, 34(3), 1993, 235-258.

Brislin, R. W., "Back-Translation for Cross-Culture Research", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1, 1970, 185-216.

Brislin, R.W., Walter, J.L. & Thorndike, R.M., *Cross-Cultural: Research Methods*, John Wiley & Sons Publication, Canada, 1973.

Brown, Callum G., "The Twentieth Century", *The Oxford Handbook of Atheism* içinde, Stephen Bullivant, Michael Ruse (eds.), Oxford University Press, Oxford, 2013.

Çayır, Celal, *Türkiye'de Din Değiştirip Hristiyanlığa Geçişin Psikososyal Etkenleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, 2008.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 4. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000.

Cragun, Ryan, Kosmin, T. Barry, Keysar, Ariela, Hammer, Joseph H. & Nielsen, Michael, "On the Receiving End: Discrimination toward the Non-Religious in the United States", *Journal of Contemporary Religion*, 27(1), 2012, 105-127.

Cragun, Ryan, Hammer, Joseph H. & Nielsen, Michael, "The NonReligious-NonSpiritual Scale (NRNSS): Measuring Everyone from Atheists to Zionists", *Science, Religion & Culture*, 2(3), 2015, 36-53.

Dawkins, Richard, *Kör Saatçi*, Çev. Feryal Halatçı, 10. Baki, Tübitak, Ankara, 2008.

Düzgüner, Sevde, "The Intersection Point of Mysticism, Spirituality, and Religiosity: An Empirical Study on Mawlawi Sema Ritual", *The 2013 Congress of the International Association for the Psychology of Religion*'da sunulmuştur, Lausanne, Switzerland, 2013.

Eurobarometer, *Special Eurobarometer 225: "Social Values, Sciences and Technology"*, European Commission, 2005.

Eurobarometer, "Pillars of Truth: Religion and Science", *Europeans and Biotechnology in 2010*, European Commission, 2010.

Hood, Ralph W., Hill, Peter C. & Spilka, Bernard, *The Psychology of Religion*, 4. Baskı, The Guilford Pres, New York, 2009.

Hout, Michael, Fischer, Claude, "Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations", *American Sociological Review*, 67(2), 2002, 165-190.

Hunsberger, Bruce E., Altemeyer, Bob, *Atheists: A Groundbreaking Study of America's Nonbelievers*, Prometheus Books, New York, 2006.

ISSP, *International Soacial Survey Programme 2008: Religion III*, 2008.

Keysar, Ariela, "Shifts Along the American Religious-Secular Spectrum", *Secularism and Nonreligion*, 3(1), 2014, 1-16.

Keysar, Ariela, Navarro-Rivera, Juhem, "A World of Atheism: Global Demographics", *The Oxford Handbook of Atheism* içinde, Stephen Bullivant, Michael Ruse (eds.), Oxford University Press, Oxford, 2013.

MacCallum, Robert C., Browne, Michael W., Sugawara, Hazuki M., "Power analysis and Determination of Sample Size for Covariance Structure Modeling", *Psychological Methods*, 1(2), 1996, 130-149.

Martin, Michael, "Atheism and Religion", *The Cambridge Companion to Atheism* içinde, Michael Martin (eds.), Cambridge University Press, New York, 2007.

Ok, Üzeyir, "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 2011, 528-549.

Oxford Dictionary,
<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/non-religious?q=nonreligious&searchDictCode=all> (21.12.2014).

Pew Reseach Center, *The World's Muslims: Unity and Diversity*, Washington, 2012.

Rice, Tom W., "Believe it or Not: Religious and Other Paranormal Beliefs in the United States", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42, 2003, 95-106.

Seçer, İsmail, *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama Süreci: SPSS ve Lisrel Uygulamaları*, Anı Yayıncılık Ankara, 2015.

Sevinç, Kenan, "A Study on the Graduate Theses of the Field of Psychology of Religion in Turkey", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(28), 2013, 243-269.

Sherkat, Darren E., "Beyond Belief: Atheism, Agnosticism, and Theistic Certainty in the United States", *Sociological Spectrum*, 28, 2008, 438-459.

Silver, Christopher, *Atheism, Agnosticism, and Nonbelief: A Qualitative and Quantitative Study of Type and Narrative*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The University Of Tennessee, 2013.

Sproul, Robert C., *The Psychology of Atheism*, Bethany Fellowship, Minneapolis, 1974.

Streib, Heinz, Klein, Constantin, "Atheist, Agnostics, and Apostates", *APA Handbook of Psychology and Spirituality* içinde, Kenneth Pargament, Julie J.E., James W.J. (eds), vol.1, American Psychological Association, 2013, 713-728.

Vernon, Glenn M., "The Religious 'Nones': A Neglected Category", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 7(2), 1968, 219-229.

Yapıcı, Asım, "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 2012, 1-34.

Yazıcıoğlu, Yahşı, Erdoğan, Samiye, *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2007.

Zinnbauer, Brian J., Pargament, Kenneth I., Cole, Brenda, Rye, Mark S., Butter, Eric M., Belavich, Timothy G., Hipp, Kathleen M., Scott, Allie B., Kadar, Jill L., "Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(4), 1997, 549-564.

EK-1

Dindar ve Spiritüel Olmama Ölçeği (DİSOL)

Hemen herkes "din" kelimesini duymuştur ve ne anlama geldiğine dair bir fikri vardır. Bu araştırmada din kelimesini belli bir anlamda ele almanızı istiyoruz. Din ile ilgili aşağıdaki sorularda, sizden kurumsal dini dikkate almanızı ya da kutsal/doğüstü ile ilgili inançları paylaşan ve aynı organizasyonun üyeleri olan bir grup insanı göz önünde bulundurmanızı bekliyoruz. Bu anlamda İslam bir dindir, çünkü burada kutsal/doğüstü ile ilgili inançları paylaşan ve aynı organizasyonun üyeleri olan bir grup insan vardır. Bir futbol kulübü veya siyasi bir ideoloji, aynı amaç etrafında bir araya gelmiş üyelerden oluşmasına rağmen, din olarak kabul edilmemektedir, çünkü doğüstüyle ilgili paylaşılan inançları yoktur.

Lütfen aşağıdaki ifadelerin size ne kadar uygun olduğunu 1'den 5'e kadar bir ölçekte derecelendirin:

	Bana çok uygun 1	Bana uygun 2	Kararsızım 3	Bana uygun değil 4	Bana hiç uygun değil 5
1. Hayatımla ilgili önemli kararlar alırken din bana yol gösterir.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Din, neyin doğru neyin yanlış olduğunu gösteren en güçlü rehberdir.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Hayatımda zorluklarla karşılaştığımda dinden destek alırım.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Dini faaliyetlerle hiç meşgul olmam.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Din, hayatın anlamıyla ilgili sahip olduğum birçok soruya cevap vermeme yardım eder.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Kendimi dindar bir kişi olarak tanımlayabilirim.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Din, kişisel mutluluğum için gerekli değildir.	☐	☐	☐	☐	☐
8. Çocuğumun dindar OLMAYAN biriyle evlenmek istemesi beni rahatsız eder.	☐	☐	☐	☐	☐

Bazı insanlar “manevi” ve “maneviyat” kavramlarını doğüstüne inanmama anlamına da gelecek şekilde geniş bir anlamda kullanırlar. Bu kişilere göre maneviyat: özel ve yoğun bir tecrübe, varlığa değer verilmesi, hayatın anlamı, huzur, doğayla uyum, iyilik halinin arayışı veya insanlarla, insanlıkla, doğayla veya evrenle duygusal bir bağlantıdır. Bu anlamda bir ateist kendisini maneviyatçı olarak tanımlayabilir veya manevi bir tecrübe yaşadığını söyleyebilir. Maneviyatın bu geniş anlamına rağmen bu araştırmada maneviyat kavramı, doğüstü bir anlamda, yani bu maddi evrenin ve doğanın ötesinde veya üstünde bir şeylerin olduğunu kabul etmek anlamında kullanılmaktadır. Tanrı, ruhlar, melekler, şeytan, kutsal alemler, mucizeler ve telepati bu özel tanıma göre doğüstüdür.

Lütfen aşağıdaki ifadelerin size ne kadar uygun olduğunu 1’den 5’e kadar bir ölçekte derecelendirin:

	Bana çok uygun 1	Bana uygun 2	Kararsızım 3	Bana uygun değil 4	Bana hiç uygun değil 5
9. Maneviyat benim için önemlidir.	☐	☐	☐	☐	☐
10. Bu dünyada yaptıklarımızın doğruluğu veya yanlışlığı, öldükten sonra bize ne olacağını belirler.	☐	☐	☐	☐	☐
11. Fiziksel bedenimin ötesinde ben bir ruha/öze sahibim.	☐	☐	☐	☐	☐
12. Her açıdan eşit düzeye sahip olan iki kişiden maneviyatla ilgilenen daha iyidir.	☐	☐	☐	☐	☐
13. Doğüstü bir gerçeklik vardır.	☐	☐	☐	☐	☐
14. Manevi etkinliklerde bulunurum.	☐	☐	☐	☐	☐
15. Bilimsel olarak gördüğümüz, ölçtüğümüz veya test ettiğimiz dünyanın ötesindeki şeylerle bir irtibatım olduğunu hissediyorum.	☐	☐	☐	☐	☐
16. Maneviyat olmadan hayatta kayda değer bir anlamın olacağını düşünmüyorum.	☐	☐	☐	☐	☐